

яскраві зміни у змісті, організації, формах і методах навчально-виховної роботи школи відбулися після встановлення в Україні Радянської влади (1920 р.).

Початкова школа у цей період була забезпечена такими підручниками для навчання грамоти: А. Воронця (1918, 1919, 1920, 1921 рр.), Б. Грінченка (1917, 1918, 1921 рр.), Т. Лубенця (1917, 1919, 1922 рр.), Г. Неводовського (1918 р.), П. Петрушевського (1918 р.), С. Русової (1917, 1918, 1919 рр.), А. Савчука (1918 р.), В. Січовика (1917 р.), О. Солтиса (1918 р.), С. Титаренка (1921 р.), С. Черкасенка (1917, 1918 рр.) та ін.

Зазначене вище дозволяє зробити висновки про те, що особливості освітньої та мовної політики Української держави в різні періоди її існування не були однорідними. Це суттєво вплинуло на появу підручників з навчання грамоти.

Увага до соціально-політичних проблем підготовки та видання українських букварів кінця XIX – початку XX ст. допомогла виявити періоди демократичних підходів до творення цієї навчальної книги. На Лівобережній Україні – це часи державної незалежності, коли у 1918 – 1919 рр. було проведено конкурс на кращий український підручник з різних дисциплін. Особлива увага до цього періоду – шлях виявлення новаторських елементів змістової та структурної організації букваря.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березівська Л.Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис...канд. пед. наук. – К., 1998. – 212 арк.; 2. Вахтеров В.П. Всеобщее обучение. – М., 1897. – С. 87; 3. Герасимович І. Сучасне наше шкільництво та “Рідна школа” // Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на переступний рік 1924. Річник 46.- С.117 – 124; 4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Зібрані статті. Ч.ІІІ: Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 45-52; 5. Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні //Шлях освіти. – 1991.– №1.– С. 45-49; 6. Гупан Н. Розвиток вітчизняної історії педагогіки у 1917–1920-х роках: Історіографічний аналіз //Шлях освіти. – 2000. – №1. – С. 37-40; 7. Калинина Л.Н. Деятельность районных отделов образования по управлению учебно-воспитательными заведениями в Украине (1917–1994 гг.): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – С. 50; 8. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. //Укр. іст. журнал. – 1999. – №5. – С. 3-14; 9. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки //Історія в школах України. – 2000. – №3. – С. 23-28; 10. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру //Педагогічна газета. – 2002. – №10-11. – С. 3-4.; 11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: В 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.; 12. ЦДА ВОВ України. – Ф. 2582.– Оп.2.– Спр. 47.– Арк.56; 13. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941); Стан і статус. – К., 1987. – С.15, 116; 14. Яновская Э. Новые искания в преподавании грамоты //Путь просвещения. – 1924. – №6. – С. 88-106.

О.В. Скус

ЄВРЕЙСЬКІ ОБЩИНИ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Зміна світоглядних парадигм допомогла з'ясувати, що ціла низка актуальних проблем, пов'язаних з історичними подіями в Україні, протягом XIX століття залишалися поза увагою науковців. Окрім загальнотеоретичних аспектів, поглибленого вивчення потребують такі тематичні напрями як історія конфесійного життя в регіонах. Витоки багатьох, якщо не всіх сучасних конфесійних конфліктів слід шукати в історичному минулому. І в минулому, і в сьогоденні одним з важливих і найбільш складних питань релігійного життя було і залишається єврейське питання.

Це питання вже давно цікавить дослідників. З-поміж загальних досліджень слід відзначити монографії та наукові статті українських вчених: Я.С.Хонігсмана і О.Я.Найма¹, Н.Щербак². Аналізуючи причини перегляду російської урядової політики в єврейському питанні, Н.Щербак у своїй статті акцентує увагу на описових характеристиках окремих періодів історії. Правові та політичні особливості загострення єврейського питання були висвітлені у дослідженнях М.Віттенберг³. З-поміж спеціальних регіональних досліджень слід відзначити статті Т.Кузнець та В.Чорномиза, в яких вони особливу увагу надають вивченню соціально-економічного становища євреїв Уманщини досліджуваного періоду. Але в усіх цих працях історія єврейських общин розглядається на загальному тлі. Тому дослідниця ставить перед собою завдання дослідити конфесійне життя єврейських общин на території Уманського повіту Київської губернії в другій половині XIX століття. Регіон дослідження вибраний не випадково, адже саме тут була чи не найбільша концентрація євреїв.

Єврейське питання не втрачало своєї актуальності впродовж усієї історії України, починаючи з поділу Польщі (1772, 1793, 1795 рр.). Внаслідок входження українських земель (в т.ч. і Уманщина) до складу Російської імперії, новими підданими стали 1,5 мільйони євреїв. З усього населення, яке ввійшло в склад Російської імперії, тільки євреї були обмежені в праві на обрання місця проживання. В смугу єврейської осілости в 1794 році була включена і територія Уманщини⁴. Смуга осілости – це певний феномен російської політики і права, який може розглядатися між прагненням євреїв зберегти традиційний спосіб життя і занепокоєнням Православної церкви з приводу можливого поширення іудаїзму.

Серед мотивацій смуги осілости головним було питання віросповідання: євреї, що прийняв християнство, звільнявся, в свою чергу, від будь-яких обмежень, які стосувалися його як єврея. Існування незалежного єврейського загалу, добре організованого в економічному, мовному чи релігійному плані, по суті був загрозою для функціонування політики царату.

Але обмеження в смугі осілости не відобразилися змінами на зовнішньому житті євреїв, на релігійно-обрядовій стороні їх побуту. Вони залишилися вірними давнім традиціям свого народу. Життя євреїв регулювалося тільки правилами з Талмуду і настановами рабинів, які фактично були керівниками общини.

Слід зазначити, що жоден з нехристиянських народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку російської влади, як євреї. Протягом ХІХ ст. політика російського уряду спрямовувалася на асиміляцію євреїв: смуга осілости, погроми, відсоткова норма (частка євреїв, яка допускалася в навчальних закладах), військова повинність, високі податки. В житті євреїв періоди відносного спокою змінювалися спалахами ненависті, стихійними погромами або новими антиєврейськими законами.

Предметом даної розвідки виступають єврейські релігійні общини і функціонування органу духовного правління при них.

За дослідженими нами історико-архівними матеріалами можна відтворити карту розміщення єврейських синагог, молитовних будинків та шкіл на території Уманського повіту в другій половині ХІХ ст.⁵

Уманський повіт був поділений на два равинати: Уманський і Букський. За підрахунками Кузнець Т.В., яка подає дані про кількість єврейського населення по повіту на другу половину ХІХ ст.: в місті Умані іудеї склали 72,1%, а в повіті – 15,4% від усіх мешканців повіту⁶. Отже, скупчувалися іудеї переважно в містах та містечках Уманського повіту. Пояснюється це тим, що єврейському населенню для проживання була виділена смуга осілости, обмеження, які виражалися і в забороні селитися в селах та „деревнях”, отже залишаються міста та містечка (див. таблицю 1). Єврейський квартал тогочасного міста знаходився на території сучасного заводу „Мегометр” та прилеглої до нього базарної площі, в районі між вулицями Радянська і Східна, де відповідно розташовувалися Верхня Єврейська, Нижня Єврейська та Грязна вулиці⁷.

Для того, щоб „вижити” в усіх тих рамках і межах, які були спрямовані щодо євреїв, вони об’єднувалися в общини. Кожна община намагалася забезпечити себе синагогою, де іудеї молилися, навчалися і зустрічалися з усією общиною. Синагога і все її начиння складали власність общини. Юридичне право власності і управління знаходилися в руках членів общини. Богослужіння в синагозі виконував уповноважений общини – читач молитов. Його місце знаходилося перед ківотом, де зберігаються сувої Тори. Він голосно читав молитву, і таким чином, всі присутні одночасно молилися, повторюючи за своїм керівником, а неграмотні могли вслід за ним повторювати слова молитви. Хоча загальна молитва в синагозі з давніх пір високо цінилася, важливе значення надавалося публічному читанню з Тори і Пророків. Кожну суботу читався уривок із Тори в послідовності, а в свята – відділ із Тори, який відповідав означеному святу⁸.

За єврейськими законами чоловіки і жінки не мають право молитися разом, тому входи до синагоги будувалися окремо. Зала, розміщена на другому поверсі, була призначена для жінок⁹.

Побут єврейського населення повіту визначався старозавітними-талмудичними настановами. В основі виховання завжди лежало вивчення Тори і Талмуду, традиційна єврейська освіта була суто релігійною. Хедер* і талмуд-тора** являли собою початкову єврейську освіту, в яких навчалися тільки хлопчики. Суботній спокій дотримувався беззастережно – увечері в п’ятницю життя в містечках

* Хедер – приватна школа, де за навчання дітей батьки вносили платню і вчитель отримував платню від батьків.

** Талмуд-тора – це школа, яка являла собою общинний заклад для підтримки бідних дітей, батьки яких не могли вносити платню за навчання

завмирало. Хлопчики обов'язково вивчали Тору й Талмуд, єврейську грамоту. Дуже суворо дотримувалися приписів в обрядовій сфері, стосовно одяжі та їжі.

Дані таблиці показують, що в місті Умані знаходилися три великих синагоги. Найдавніша двоповерхова дерев'яна синагога, яка знаходилася в першій частині міста, існувала більше 100 років. Друга кам'яна синагога, яка також розміщена в першій частині міста, називалась Старобазарна. Вона побудована за планом, завіреним відділом будівництва губернського Правління. Третя велика кам'яна синагога розміщена в другій частині міста, дата заснування невідома (документів на дозвіл не знайдено). Правила на побудову синагоги в місті вимагали, щоб храм був придатний до оборони. Будувалися синагоги в два поверхи, на башні будівлі знаходилися бійниці, які використовувалися для захисту єврейського кагалу від ворогів. Будівлі синагог мали квадратну форму або ж пропорційну.

За даними, які подає В.Чорномиз, на Верхній Єврейській вулиці старого міста знаходилася синагога брацлавських хасидів і молитовні будинки, школи. За єврейською енциклопедією, *хасидизм* (буквально „вчення благочестивості” від слова „хасид” – „благочестивий”) – це релігійно-містичний рух, який виник на Поділлі (на границі з Бесарабією) в кінці 30-х років XVIII ст. Початок цього руху в історії іудаїзму було покладено ребе Ізраїлем бен Еліезер, прозваним Бештом. Бешт виступав в ролі релігійного вчителя і народного проповідника, трибуна нового вчення „благочестя” притягувала до його резиденції в Междибожі народні маси з усіх кінців Поділля, Волині. Навколо нього згруповувалися і молоді талмудисти, з більш розвиненими релігійними почуттями і думками, яких він заглиблює в деталі свого вчення. Хасидизм – це релігійно-благочестиве вчення, яке зрозуміле усім віруючим, і саме через молитву передбачає спасіння кожної душі¹⁰.

Однією із цікавих фігур в хасидському русі є правнук Бешта по материнській лінії ребе Нахман, Брацлавський цадик. Цадика очолювали хасидські громади. За вченням р.Нахмана, „цадик – це душа, а хасид – це тіло, які взаємно доповнюють одне одного. Хасид повинен „приклеїтися” до цадика і прислуховуватися до всіх його слів, при цьому відкинувши всілякі думки, і мислити тільки розумом цадика. Це – основа благочестя. Але при цьому всьому хасид повинен залишатися вільним”. Цадик Нахман був учителем брацлавської гілки хасидів, від назви повітового містечка Брацлав Подільської губернії. В Брацлаві здійснилася його мрія знайти „ученого и красноречивого человека”, який посвятив би своє життя для поширення його вчення. В 1808 році він захворів на туберкульоз і, відчуваючи свою кончину, він вирішив поселитися в Умані, де за кілька років до його народження відбулася гайдамацька різня. „Души умерших там за веру, ждуть меня”, – говорив він. 16 жовтня 1810 року р.Нахман помер від сухот в місті Умані. „Я хочу остаться среди вас, и вы будете посещать мою могилу”, – заповів р.Нахман. Від того часу тисячі хасидів приїжджають на його могилу на свято „Рош-а-Шан” (Єврейський Новий рік)¹¹.

Як видно з таблиці, в Уманському повіті знаходяться синагоги в таких містечках: Буках, Тальному, Іваньках. В Буках і Тальному синагоги існували більше 50-ти років. Вдалося встановити особи деяких членів Духовного Правління уманських синагог, дані про яких наведені в таблиці.

Варті дослідницької уваги також дані про молитовні школи і молитовні будинки міста Умані і Уманського повіту. Під назвою молитовних шкіл і будинків царський уряд розумів особливі будівлі або особливі приміщення, де віруючі іудеї відправляли „общественные молитвы, общественное богомолие”, тобто моляться при ківоті в числі не менше 10 душ, які не молодші 13 років¹². Оскільки Уманський повіт знаходився в смузі осілости, то для відкриття молитовної школи потрібний був дозвіл Київського губернатора. Клопотання про дозвіл повинне було бути від імені всієї місцевої єврейської общини. Але була ще одна перепона для відкриття молитовних шкіл. Якщо молитовна школа будується на одній вулиці або площі, де знаходиться православна церква, то відстань між ними мала бути не менше 100 сажнів, а, якщо вона будується на іншій вулиці, то відстань може бути зменшена до 50 сажнів.

Внутрішнім благоустроєм і господарством молитовної школи завідувало Духовне Правління, яке обиралося молитовною общиною (прихожанами) даної школи. В таблиці наведено прізвища членів Духовного Правління деяких молитовних шкіл і будинків. Складалося Духовне Правління із равина (обов'язкового члена Духовного Правління) і трьох членів, які обиралися молитовною общиною на три роки: старости (габай), казначея (неєман), вченого (тлумача обрядів і богослужіння) і кандидатури до них.

Наприклад, староста наглядав за порядком і благочинством в молитовній школі, збирав пожертву, в тому числі на побудову нової молитовної школи, заготовляв все необхідне, проводив належні витрати. В молитовних школах можна було збиратися тільки для молитви і діяння обрядів віри, зберігати речі необхідні для богослужіння, а також метричні книги. Предмети, які

Серія: ІСТОРІЯ

використовувалися в молитовній школі, не підлягали „коробочному сбору”^{*}. Приміщення, в яких знаходилися молитовні школи, звільнялися від військового постою.

За архівними даними, в місті Умані знаходилося 4 молитовних будинки та 11 молитовних шкіл, а в Уманському повіті – 3 молитовних будинки і 13 молитовних шкіл. Називалися молитовні будинки і школи в залежності від того, в чийому будинку вони були розміщені або носили назви „Беть га-Мидраш”. Беть га-Мидраш – вища школа, буквально „дом дослідження”, або місце, куди особи, які вивчають закон, збираються слухати Мидраш, тобто тлумачення закону. Кількість учнів або слухачів не була обмежена комплектом, як в хедерах або в початкових училищах. Рабини, які запрошувалися общиною на посаду викладача, жили в приміщенні школи¹³. Синагога разом з молитовною школою „Беть га-Мидраш” нерідко знаходилася в одному приміщенні або по сусідству одна з одною.

Звідси напрашується висновок: єврейське населення Уманщини скупчувалося переважно в повітовому центрі та містечках повіту (Буки, Покотилово, Тальне, Іваньки, Ладжинка, Торговиця, Дубова, Антонівка). З цього випливає, що в цих містечках також зосереджена найбільша кількість єврейських общин з їхніми синагогами, молитовними будинками та молитовними школами (див. таблицю 1).

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що попри утиски з боку російського уряду протягом ХІХ ст. щодо євреїв, єврейські общини повіту існували в досить значній кількості і розвивалися саме завдяки передачі релігійних цінностей – основи іудаїзму П’ятикнижжя.

Таблиця №1

Єврейські синагоги, молитовні будинки та школи Уманського повіту Київської губернії за 1876 рік¹

№	Населений пункт	Назва синагог, молитовних будинків, шкіл	Коли побудовано і ким дозволено на законних підставах	Члени Духовного Правління
1.	м.Умань	<u>Синагоги:</u> 1. Двоповерхова дерев’яна синагога	Існує до 100 років (документів по давності часу не знайдено)	
		2. Кам’яна синагога в першій частині Умані під назвою Старобазарна	Побудована по плану і фасаду, затвердженого будівничим відділом губернського Правління 22.01.1871 р. за №842	Староста – Лейла Горшков Корецький, казначей – Мошко Морох Друбич, кандидат до нього – Зельман Гороринхел, учений – равин Мочин
		3. Велика кам’яна синагога в другій частині Умані	Документів про дозвіл не знайдено	
		<u>Молитовні будинки:</u> 1. Кам’яний одноповерховий молитовний будинок в першій частині міста	Побудована по плану і фасаду, затвердженому колишнім Гол. Начальником Південних поселень Генерал-Лейтенантом Бароном Енгельгардом 5.04.1858р., замість дозволеної дерев’яної школи.	
		2. Молитовний будинок „Ханни Еттан-геровой”	Дозволено приписом губернським Правлінням від 3.11.1862 р. за №1713.	
		3. Кам’яний двоповерховий молитовний будинок в першій частині міста.	З дозволу колишнього інспектора Резервної кавалерії Графа Никитина 5.06.1852 р.	Староста – Шмерой Гольденштейн, казначей – Август Ройтман і вчений – Мойша Грожевський

^{*} „Коробочный сбор” – це грошовий збір єврейської общини, яким обкладені предмети першої необхідності та м’ясна продукція.

¹ Державний архів Київської області. - Ф.1. - Оп.336. - Спр.6197. - Арк.80-87.

Наукові записки

	4. Молитовний будинок під назвою „Купечеський”.	За резолюцією Губернатора від 30.06.1884 р. визнаний, що існує на законних підставах.	Староста – Аврам Мошков Линдисг, казначей – Янхель Яков Вільшанський, вчений – Август Янхелев Аксельруд
	<u>Молитовні школи:</u> 1. Молитовна школа під назвою „Горенштейна”	Дозволена приписом губернського Правління 30.05.1881 р. за №3111/441-81	
	2. Молитовна школа на Новому Базарі	За резолюцією Губернатора від 21.02.1890 р. за №842	Староста – Овпій Лившнуг, казначей – Іуслоп-Берь Толстоногий, вчений – Утоп Каган
	3. Молитовна школа під назвою „Литватська” в будинку Грина.	По журналу Губернського Правління від 25.06.1878 р. за №2063	
	4. Кам’яна молитовна школа під назвою „Тульчинського”	З дозволу Губернського Правління за наказом від 8.02.1841 р. за №4427	Староста – Мошка Мифелев Школьник, казначей – Янхель Мошков Бродський, вчений – Аба Кельмат Бродський
	5. Дерев’яна молитовна школа Штивеля (Штивельська)	Побудована по плану і фасаду затвердженим Київським Губернським Правлінням 6.11.1862 р.	Староста – Менаж Янгерь, казначей – Мехель Гефальбейж і вчений – Мойше Каган
	6. Дерев’яна молитовна школа Брацлавського	За резолюцією Губернатора від 23.06.1890 р.	Староста – Нусип Ларисмат, казначей – Айрик Айзенштейнг, вчений – Пенсах Заславський
	7. Молитовна школа під назвою Гецельського	Існує з давніх-давен – понад 50 років. По давності документів про дозвіл не знайдено. За резолюцією Губернатора від 30.06.1889 р.	Староста – Хаскель Рибак, кандидатом до нього - Михель Духовний, казначей – Липа Лившиц і вчений – Август Мойше Гинуборг
	8. Молитовна школа під назвою „Беть га-Мидраш”	За резолюцією Губернатора від 30.06.1889 р.	Староста – Янхель Маров Кочубіївський і кандидатом до нього – Горшка Яков Драхла, казначей – Лейбинг Нафтулов Лемберський, кандидатом до нього – Давид Докторович і вчений – Мошка Нутов Фридман
	9. Молитовна школа „Шамрин-Лабейкер”	По давності документів не знайдено.	

Серія: ІСТОРІЯ

		10. Молитовна школа „Гахпуас - Кала” (Ахпуса - Скали)	За резолюцією Губернатора від 4.08.1889 р.	Староста – Нафтун Гринберг, казначей – Янхель Хаймов Котлов
		11. Молитовна школа „Цирульничя”	По давності документів не знайдено. За резолюцією Губернатора від 4.08.1889р. за №842	Староста – Кужуг Юхель Седлецький, кандидатом до нього – Аронг Шаргородецький, казначей – Іоан Знуермат і кандидатом до нього – Мошка Могилевський, вчений - ? равин
		12. Молитовна школа „Ковальська”	По давності документів не знайдено.	
2.	м.Покотилово	Молитовний будинок	Існує з 1864 р. Документів про дозвіл немає.	
		1. Молитовна школа №2	Дозволена приписом губернського Правління від 10.10.1869 р. за №14042	
		2. Молитовна школа №3	За протоколом губернської будівничої комісії від 9.07.1880 р.	
3.	м.Буки	Синагога	Існує з давніх-давен. Дозволена за резолюцією Губернатора від 11.12.1890 р. за №289/89р.	Староста – Авруш Крашений, казначей – Сруль Гухала і вчений – Морока Морховський
		Молитовна школа	Існує з давніх часів. Документів про дозвіл немає	
4.	м.Гальне	Синагога	Існує більше 50 років. За резолюцією Губернатора від 14.02.1889 р. за №842	Староста – Зейвель Бондар і казначей – Давид Могильов
		1. Молитовна школа	Існує з давніх-давен	
		2. Молитовна школа „Клойз”	Побудована в 1862 р. з дозволу Київського Губернатора за планом 23.03.1862 р.	Староста – Айзик Бадіат, казначей – Вольх Волинець, вчений – Мошка Пучков
		3. Молитовна школа „Бетґа-Мидраш”	Побудована з дозволу Київського Губернатора від 19.06.1857 р. за №12756	Староста – Манусг Стеген, казначей - Айрик Малаго, вчений – Яков Поволуцький
		4. Молитовна школа під назвою „Четверта”	За резолюцією Губернатора від 14.02.1889 р.	Староста – Герша Винокур, казначей – Срунь Соболь
5.	м.Іваньки	Синагога		
		Молитовний будинок	За резолюцією Губернатора від 4.06.1889 р.	Староста – Фіоим Яков Юдковський, казначей – Янхель Іонков Досса і вчений – Август Пижхасов Соловей

Наукові записки

6.	м.Ладизинка	1. Молитовна школа	Існує з 1868 року	
		2. Молитовна школа	Існує з давніх часів	
7.	м.Торговиця	Молитовна школа		
8.	м.Дубова	1. Молитовна школа „Бетьга-Мидраш”	Існує з 1798 року. За резолюцією Губернатора від 17.01.1889 р.	Староста – Силиха Ноткин, казначей – Аврум Видгот і вчений – Іось Ситковський
		2. Молитовна школа „Клойз”	Існує з 1830 року. За резолюцією Губернатора від 17.01.1889 р.	Староста – Мордка Фельдманг і казначей – Хайлі Хагуєважський
9.	с.Маньківка	Молитовний будинок	Згадується в досьє солдата Мошка Педельмана	
10.	м.Антонівка	Молитовна школа		

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины: Краткий очерк истории. – К., 1993. – 176с.; 2.Щербак Н. Політика царизму щодо євреїв України в XIX столітті //Проблеми міграції. – 1999. - №1. – С. 19-27.; 3. Виттенберг М. Высшая комиссия для пересмотра законодательства о евреях (1883-1888): История создания и основные проблемы //Материалы Седьмой Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. – М., 2000. – С.95-104.; 4. Киевская губерния //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.9. – С.510.; 5.Державний архів Київської області. – Ф.1. - Оп.336. - Спр.6197. – Арк. 80-87; 6. Кузнець Т.В. Єврейське населення Уманського повіту в XIX столітті. //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.5. Серія: Історія. Збірник наукових праць. /За заг.ред. проф. П.С. Григорчука /– Вінниця, 2003. – С.27-34; 7. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани. – Умань, 2002. – С.9. 8. Синагога //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.14. – С.254.; 9. Чорномиз В. Еврейское население Умани. – Умань,2002. – С.8; 10. Історія релігії в Україні. //Навчальний посібник. – К., 1999. – С.426; 11. Брацлавський цадик. // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.4. – С.922-927; 12. Молитвенные школы, молитвенные дома. //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.11. – С.231; 13. Бетьга-Мидраш //Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т.4. – С.400.

Н.В. Рудницька

РОЛЬ ДРУКАРСТВА ТА БІБЛІОТЕК В СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ НА ВОЛИНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Наприкінці XX ст. в Україні відновились дослідження історико-етнічних проблем, зокрема культури національних меншин, включаючи євреїв, що стало результатом національного відродження і відновлення української держави. Українська історіографія на сучасному етапі має в своєму арсеналі праці, які віддзеркалюють етнонаціональну спадщину, історію розвитку культури та освіти національних меншин. Це – дослідження В. Смоля, І. Кураса, І. Гурвича, Ю. Римаренка, С. Макарчука, В. Євтуха та інших.

Все більше з'являється наукових праць, які досліджують історію демографічних, економічних і культурно-освітніх аспектів життя євреїв. Авторами досліджень є В. Надольська, Д. Ельяшевич, В. Хітерер, І. Сергеева, О. Іващенко, Ю. Поліщук, І. Погребінська, А. Подольський, І. Самарцев, Я. Дашкевич, Я. Хонігсман та О. Найман.

Дослідники, які вивчали культурно-освітні процеси у євреїв, не приділяли уваги ролі друкарства та бібліотек в становленні і розвитку єврейської освіти. Євреї цінували книгу, як джерело знань, духовну і наукову скарбницю, розуміли її величезний вплив на формування культурного та освітнього рівня. В наявній статті автор зробить спробу показати роль друкарства та бібліотек в становленні освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст.

Розвиток освіти євреїв на землях багатонаціональної Волині у XIX – на початку XX ст. відбувався у складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Але, всупереч шовіністичній політиці Російської імперії, єврейська спільнота швидко розвивалася. Згідно